

Zamfira Mihail

DESCRIEREA BASARABIEI DE CĂTRE XAVIER HOMMAIRE DE HELL (1858)

Profesorul N.A. Ursu, i se spunea prin anii 60' ai secolului trecut, poate pentru că își începuse cariera didactică la Facultatea de filologie a Universității „Al. I. Cuza”, deși atunci era cercetător la Centrul de lingvistică, istorie literară și folclor al Academiei Române, Filiala Iași. I se spunea astfel de către noi, cei mai tineri pe atunci din colectivul pe care îl conducea, pentru că reprezenta modelul cercetătorului exemplar.

Lucrarea sa *Formarea terminologiei științifice românești*, Editura Științifică, 1962, care înregistra informațiile din lucrările tipărite și manuscrise din perioada 1760–1860 s-a ocupat de terminologia științelor naturii și a celor matematice și tehnice. Datorită interdicțiilor cenzurii, referințele sale nu înregistrează lucrări scrise sau apărute în Basarabia după 1812. Totuși constatăm că s-au „strecurat” informații despre provincia românească aflată sub stăpânire țaristă indirect și fără să fie menționate ca atare. La ce ne referim? Printre scrierile consultate, din care au fost excerptate atestări, se numără și periodicul „Almanah de învățătură și de petrecere”, Iași, Tipografia Institutului Albinei, 1842–1869, tipărit anual ca supliment al „Calendarului pentru poporul românesc” (și „Calendar pentru români”), alcătuit și editat de Gheorghe Asachi în perioada 1847–1869 (înregistrat sub sigla generică CA, urmată de cifrele care indică anul și de numărul paginii). În numărul pe anul 1858, care era ilustrat și cu 7 stampe, a fost tipărit un articol intitulat *Besarabiea*¹ (p. 20–37), iscălit la sfârșit: Omer de Hell². Am identificat acest articol cercetând mărturiile despre Basarabia din sec. al XIX-lea din scrierile unor călători, fiind surprinsă că nu au fost până acum menționate în literatura de specialitate³.

¹ Scris în alfabet de tranziție, pentru vocalele *a, e, i, o* sunt folosite litere latine, de aceea reproducem ortografia originală.

² Mulțumim, și pe această cale, prof. Andrei Pippidi pentru bunăvoința cu care ne-a oferit informații despre autor.

³ Ne referim, în primul rând, la N. Iorga, cu a sa *Istoria românilor prin călători*, cel care a inaugurat aceste cercetări; de consultat în special vol. III, diferite ediții, ultima din 1992. La Simpozionul Internațional al Institutului de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a R. Moldova și Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, din 1 septembrie 2010, de la Chișinău, am prezentat comunicarea *Noi scrieri românești despre Basarabia (1840–1900)* și s-a lansat ideea unui „Proiect de cercetare a izvoarelor referitoare la Călători străini despre Basarabia în sec. al XIX-lea”.

LR, LX, nr. 1, p. 101–107, București, 2011

Omer de Hell (în ortografia românească de tranziție de la 1858), cu numele său întreg Ignace Xavier Morand Hommaire de Hell (1812–1848), care și-a semnat lucrările doar Xavier Hommaire de Hell, este înregistrat în cartoteca Bibliotecii Academiei Române sub numele de familie **Hommaire** de Hell⁴. Inginer de mine cu o pregătire foarte serioasă, este autor al unor lucrări de referință despre aspecte geografico-geologice, etnografice și economice privind sudul Rusiei, dar și Turcia și Persia, pe baza propriilor cercetări. A fost o personalitate foarte activă, care și-a vădit competența în domenii importante⁵, dar, mai ales, a făcut cercetări referitoare la structura geologică a zonelor pe unde a trecut și de stabilire a coordonatelor topografice etc. A fost membru al Societății de geografie și geologie din Paris și decorat de către guvernul francez cu Legiunea de Onoare. A fost un bun cunoscător al izvoarelor istorice și arheologice antice, pe care le-a folosit în referirile sale. Angajat de către Țar în anii 1838–1841 pentru cercetări complexe privind Rusia de sud (pentru rezultate a și fost onorat cu o înaltă decorație imperială), a lăsat mărturii geologice și despre Basarabia⁶, dar ele sunt relatări disparate în cele trei volume ale lucrării și nu au legătură cu articolul publicat în 1858. În anul 1846, călătorind prin Moldova (la Iași și Galați) și prin Dobrogea spre ținuturi din Orientul Apropiat ale Imperiului Otoman, a consemnat impresiile sale despre așezări și locuitori⁷. Mărturiile sale au apărut recent în lucrarea *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea. Serie nouă*⁸, sub formă de excerpte. Sperăm că mărturiile sale vor fi traduse și tipărite integral.

Articolul *Beserabiea*, tipărit de Gh. Asachi în 1858, este o traducere din limba franceză, nesemnată, realizată în redacție. Autorul a urmărit să asigure „un plan hotărât”, cu caracter didactic accentuat, studiului său, referindu-se la spațiul geografic al provinciei de la sud spre nord, împărțindu-l virtual în două părți, până la „o linie ce trece prin Cahul și Bender”. Relatarea se oprește cu precădere la descrierea structurii geologice a zonei „vorbind *gheologhicește*” (p. 22) pe baza propriilor cercetări și „însămări *gheognostice*” (p. 24, 36 ș.a.), dar se fac deseori referințe la documente tipărite sau pe care le va fi consultat în arhivele la care a

⁴ În *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea. Serie nouă*, vol. IV (1841–1846), București, Editura Academiei, 2007, p. 693 este înregistrat s.v. Hell.

⁵ *Idem*, p. 627.

⁶ Xavier Hommaire de Hell, *Les steppes de la Mer Caspienne, la Crimée et la Russie méridionale*, 3 vol., Paris, 1844–1845.

⁷ Notele sale de călătorie au fost tipărite postum în lucrarea, *Voyage en Turquie et en Perse exécuté par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847, 1848. Cet ouvrage est accompagné de Cartes, d'Inscriptions etc. et d'un Album de 100 planches par Jules Laurens*, 6 vol., P. Bertrand, Libraire – éditeur, Paris, 1854, 1855, 1856 (BAR II–V 141.759).

⁸ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea. Serie nouă*, vol. IV (1841–1846), București, Ed. Academiei, 2007, p. 627–639, a reprodus informațiile despre țările române doar din vol. I al lucrării citate *supra* (au fost traduse p. 166–167, 173–192, 205–215).

avut acces. El semnaleză zăcămintele de lignit „acest *lignit*⁹ abie s-au prefăcut în *cărbune*, căci am și scos vro câteva fragmente (bucăți) cu totul nevătămate” (p. 22). Sunt înregistrate depozite geologice „la mijlocul Deltei și a *molastinei*¹⁰ Dunavice, nu departe de Reini [sic!=Reni], se înalță o movilă de stânci primitive de *gneis*, de *serpentin*¹¹ și de *mica*¹²” (p. 24). În continuare descrierea se referă la: „oarecare înșămări științelnice asupra țării pe care o am descris-o. În toată partea de amiazădză nu am găsit stânci, decât numai formația *terțiară* din *piatră văroasă cu ghioci*, ce se întinde de la munții Carpați până la poalele muntelui Caucaz și până dincolo de Marea Caspică, păstrându-și pretutindenea tot aceeași formă și caracter *gheognostic* și *mineraloghic*. Spre Soroca, în râpele Nistrului se descopăr alte straturi; dintru-ntâi se arată cridă și apoi treptat se descopere *gresul cvarțos*, *șistele lutoase* și *piatră văroasă de transit*. Această din urmă se prelungește până în Bucovina și în Polonia. *Crida* acopere în foarte tari adunături toate aceste deosebite pământuri, și ea însuși este acoperită de ripele de calciu terțieal. Într'un loc mai sus de Hotin se află mari adunături de *alabastru* de cea mai frumoasă calitate. Scoaterea lui ar putea deschide un ram înșămătoriu în industria beserabă. Toate aceste deosebite înformări razimă unele asupra altora în straturi orizontale și concordate, și la temeliea lor, dedesuptul *gresului*, se arată spre Iampol, în mijlocul Nistrului, șirurile unui *granit roșu* ce să pare că formează un șir subpămintean, și se comunică pe sub stepele Rosiei de meadzădză cu granitul ce alcătuește mărețele repeziri ale Nistrului” (p. 36). Câțiva termeni tehnici de geologie ne ajută să identificăm în Gheorghe Asachi pe autorul traducerii articolului *Bessarabiea*, tipărit în periodicul său. Cuvintele *manină*¹³, *migmă*¹⁴ și *molastină*¹⁵ apar în DLR atestate numai în textele acestui cărturar și „îndrumător cultural”, cum este caracterizat în *Dicționarul general al literaturii române*¹⁶. Ele sunt folosite și în textul analizat în articolul de față.

N.A. Ursu nu înregistrează într-un capitol separat terminologia geologică, așa după cum a atras atenția în *Cuvântul înainte* al lucrării, deoarece, pe drept cuvânt, a urmărit „o imagine de ansamblu asupra procesului de creare a terminologiei științifice românești”, iar termenii de strictă specialitate au fost trecuți, de multe ori, direct în fișierul DLR. Cercetarea modernizării limbii române de către N.A. Ursu desăvârșită,

⁹ Acest citat este reprodus și s.v. *lignit*, în *Dicționarul limbii române* (= DLR), t.V, București, Ed. Academiei Române, 2008, p. 64.

¹⁰ Atestări anterioare, numai din „Albina Românească”, 1829, în DLR, t. VI, fasc.10 și 11, 1968, p. 805.

¹¹ Atestare anterioară celei din DLR, t. X, partea a 3-a, p. 746; CA nu a fost citat.

¹² În DLR, t. VI, fasc. 6, București, 1966, p. 477 este înregistrată această atestare.

¹³ În DLR, t. VI, fasc. 2, p. 92.

¹⁴ În DLR, t. VI, fasc. 7, p. 512.

¹⁵ Vezi *supra*.

¹⁶ DGLR (A/B), București, Ed. Univers Enciclopedic, 2004, p. 252–257.

împreună cu soția sa Despina Ursu, de-a lungul deceniilor, a finalizat-o prin sinteza *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*¹⁷. Terminologia geologiei nu a atras până acum atenția specialiștilor; această problemă nu face parte nici din economia articolului de față.

Revenind la analiza articolului lui Hommaire de Hell, acesta vădește interes pentru locurile din Basarabia (vizitate în două rânduri), pe care le va descrie cu atenție la varii aspecte ale vieții sociale și economice, cu preocuparea de a sesiza aspectele etnografice specifice și de a caracteriza așezările urbane prin care a trecut, dar, mai ales, impresionează soluțiile practice pe care le propune pentru acțiunea de dezvoltare industrială și agrară a regiunii¹⁸. El consideră că „Într’o țară vergură (nelucrată) în care țivilizația epocii noastre abia numai ce au răzbătut, nu este cu puțință a voi îndată pe toate a le aduce la cel mai înalt grad de perfecție, ce dinpotrivă trebuie a propăși treptat și a deprinde pe lucrători puțin câte puțin cu înoirile aduse la industrie... Ce trebuie dar se facă industriiosul ce sosește în țară? Trebuie numaidecât să-și puie așezământurile tot de asemenea cu acelea ce înfătoșază împoporarea. Deci va trebui mai ales a se deda la fabrici, a cărora mașine sânt foarte simple și se pot drege cu săcurea unui țaran. Desăvârșirea ar putea să se facă mai în urmă, pășind deopotrivă cu propășirea înțălegerei locuitorilor; astfel plăsmuirile manufacturale se fac iconomice” (p. 31). A sesizat resursele economice ale Basarabiei, relevând însemnătatea sării prelucrate din lacurile riverane Mării Negre și Limanului Nistrului: „de la Reni până lângă Akerman (Cetatea Albă), Lacurile Sărute sânt vrednice de o deosebită luare-aminte. Acolo știința și iconomia politică deopotrivă se interesează. Câtimea cea mare a sărei produsă din aceste lacuri, și mai ales efinătatea prețului ei, făcea odineoară ca șăsurile Besarabiei să fie acoperite de nenumărate turme. Astăzi însă guvernul Rosiei au făcut din sare obiectul unui venit însămnat” (p. 21)¹⁹.

Aspectele de antropologie culturală prevalează în descrierea lui Hommaire de Hell. El a fost impresionat de faptul că „în tot cuprinsul acestei țări se văd prea puține păduri; adevărata agricultură aice ș-au așezat mai ales a ei locuință. În cuprinsul acestei provincii de mează-noapte neștine trebuie se cerceteze împoporarea, aice ea au suferit mai puțin înriurirea învingătorilor și învecinarea politiilor. Săteanul moldovan este sirguitoriu, el priimește cu îmbrătoșare pe streinul ce bate la ușa lui, îi dă tot ce are, i-ar fi rușine dacă pentru toate aceste ar lua cea mai mică mulțămită. Din aceste se cunoaște omul cel slobod, omul ce are sentimentul despre aceea ce este și de aceea ce poate fi” (p. 32), „Moldovanul lucrează pururea cu

¹⁷ N.A. Ursu, Despina Ursu, *op. cit.*, Iași, Ed. Cronica, 2004, 450 p.

¹⁸ Reproducem integral textul, cu un studiu detaliat, în *Lucrările Simpozionului internațional*, Chișinău, 2010, sub tipar.

¹⁹ Cf. Zamfira Mihail, *Date noi privind etnografia din Basarabia în prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în *Imagini și permanențe în etnologia românească* (Materialele primului Simpozion Național de Etnologie, Sighetul Marmației, 12–15 septembrie 1991), Chișinău, Ed. Știința, 1992, p. 278–281.

înțelegere, căci el pentru scop de a împodobi cuprinsul casei sale și de a spori avuția lui nu are pretenție de a face comori și apoi a ascunde în pământ osteneala lui, și în această privire el înțelege, după cum mi se pare, foarte bine traiul” (p. 33). A descris curățenia din satele basarabene (p. 33–34) și a consemnat progresul urbanistic din capitala provinciei, unde „deseori nici pedestrii nu putea umbla, înfățișându-se îndată aceste nouă zidiri, [...] măreața piață a catedralei, frumoasele alee a grădinei publice, [...] au operat (lucrat) în un așa scurt timp de 5 sau 6 ani o metamorfoză (schimbare) atât de strălucită” (p. 26). A făcut o descriere foarte exactă a cetăților de pe malul Nistrului, aprecierile sale referitoare la construcțiile medievale făcând dovada că era bine informat, scrupulos în aprecieri și exact în considerațiile de ansamblu: „Cetatea Hotinului giumătate este genoveză și giumătate turcească. Citadela sau castelul înfățișază un cvadrat neregulat cu patru turnuri foarte mari. Zidirile sânt de o înălțime urieșă, turcii și apoi rosienii au adăogit la aceste vechi niște nouă țării fără a face această cetate mai ne-nvinsă. Astădzi în privirile cătră genia militară ea este o întăritură foarte puțin însemnătoare; cungiurată de dealuri mai înalte, ea nu s-ar ținea unei asedii regulate nici de vro câteva ceasuri. Zidirile din cărămizi și di pietre au o mulțime de inscripții genoveze, deasupra porței cei mari se vede un leu și un leopard înlănțuit și un elefant purtând în spate un turn, aceste săpături, ce sânt în stil răsăritean, să trag din timpul domnirii turcilor. Numeroase versuri arabice înfrumusețază asemenea ușele și ferestele. Din nenorocire, geamia au fost surpată și aice ca și la Akerman, și nu au rămas alta decât minareea ca o mărturie a arhitecturii cei vechi” (p. 35). Despre cetatea Soroca are, de asemenea, o descriere detaliată: „Cetățuia de Soroca mai cu samă nu este fără de merit în ochii arheologului. Ea este de o structură unică în toată Rosia de amiazăzi, și care nu se asemănă întru nimică nici cu zidurile genoveze, nici cu acele mai nouă a turcilor; ea formează o împregiurime rătundă de $104 \frac{2}{3}$ palme în diametru pe dinnăuntru, la tuspatur capetele amânduror diametrelor, tăindu-se în unghiuri drepte, înformează niște turnuri ce sânt ieșite afară supt forma unui giumătate țilindru, pe dinnăuntru ele sânt prismatice; între aceste două înălțături din partea Nistrului se înalță un al cincelea, ce apără singura și unica poartă a întrărei aflătoare sub dânsa. Turnurile au pe dinnăuntru $18 \frac{1}{2}$ palme în diametru și zidurile au îndeobște $13 \frac{1}{2}$ palme grosime, ele au în părțile de sus ferestruice pentru apărare, la deosebite înălțimi în curtea dinnăuntru se află niște largi hăituri, iar în giurul zidului se află rânduri de case gios, tot în forma cercului și destul de bine păstrate. Ele alcătuesc zece casamate sau locuințe boltite ce primesc lumina din sus în lărgime de 24 palme. Aceste era negreșit grajdurile cetățuiei. Deasupra acestor bolte se vād rămășițele unui al doilea rând, care cu turnurile trebuia se formeze locuința locuitorilor. Toată zidirea înfățișază cea mai mare trăinicie și migma este foarte țiiitoare. Însă aceea ce călătorul tânguiește cu amar este că nu se află pe acest ziduri nici o urmă de sepătură, nici o inscripție ce ar putea să aținteze ideile învățatului. Cetatea nu avea nicicum șanțuri, puterea ei se alcătua numai în înălțimea și

grosimea zidurilor și în curajul apărătorilor ei. Singura poartă de intrare se află în partea Nistrului în o mică depărtare ripa ce mărginește acest riu. Aceasta s'au făcut mai ales ca să poată primi provizie din partea apei.

Asta-i descrierea ce înfățișez doritorilor de învățătură și cercetătorilor de arhiologie, iar ce se atinge de mine, apoi această cetate mi-au arătat podul țăriilor romane, mai cu samă a acelor ce se află pe marginile imperiei spre a o apăra de năvălirea varvarilor, și de care în mai multe părți a Evropei se văd încă foarte frumoase rămășiți” (p. 34–35).

Varietatea și noutatea neologismelor este evidentă. Ele trădează modalitatea de adaptare fonetică și de încadrare morfologică specifică scrisului lui Gh. Asachi. Dar cuvintele trebuie să fi fost folosite și în textul în limba franceză. De aceea, ne-am propus identificarea textului francez original, pentru a face comparația cu textul în limba română și a afla în ce măsură informațiile sale au circulat în mediile intelectuale din alte țări. Am cercetat toate scrierile sale de la Biblioteca Academiei Române.

În lucrarea lui Xavier Hommaire de Hell tipărită în timpul vieții sale, *Les steppes de la Mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie Méridionale. Voyage pittoresque, historique et scientifique*²⁰, deși consacră un capitol Basarabiei: *Chap. XXI Notice historique sur la Bessarabie*²¹, abia dacă putem identifica câteva formulări similare. În celelalte volume și lucrări nu am identificat texte asemănătoare, de aceea, presupunem că el a fost scris sub formă de articol de către Hommaire de Hell. Textul reprezintă o prelucrare a ideilor pe care le exprimase deja în lucrările sale, fie că acestea erau în curs de tipărire sau se păstrau sub formă de însemnări și vor fi fost tipărite după moartea sa. Este posibil ca textul să fi apărut ca articol într-una din colaborările sale la *Journal de géologie*, dar, deocamdată, nu am identificat prototipul. Presupunem că textul va fi fost dăruit ca atare familiei Asachi, cu care familia Hommaire de Hell se împrietenise în perioada vizitei sale la Iași, poate în vederea unei colaborări la vreuna din revistele ce apăreau la Iași.

Prietenia celor două familii este dovedită de faptul că, așa după cum menționează Adèle Hommaire de Hell, în *Voyage en Turquie et en Perse exécuté par*

²⁰ Xavier Hommaire de Hell, *op. cit.*, t. I–III, Paris, chez P. Bertrand, éditeur, Libraire de la Société Géologique de France, Rue Saint-André-des-Arcs, 65; Strasbourg, chez V° Levrault, Libraire, rue des Juifs 33, 1843–1845 (BAR II 34 147). În această lucrare se găsesc informații despre Basarabia în vol. III, 1844 (?) (așa apare pe foaia de titlu, în timp ce vol. II este datat 1845 !) (sub tipar în studiul de la Chișinău). Soția sa, Adèle Hommaire de Hell, a publicat, după moartea sa, propria ei relatare a călătoriei din sudul Rusiei, *Voyage dans les steppes de la mer Caspienne et dans la Russie méridionale*, Paris, L. Hachette, 1860, VIII+411 p. (BAR 378 123), în care titlurile multor capitole sunt identice cu lucrarea semnată de soțul ei, dar relatarea ei este originală.

²¹ *Idem*, vol. II, Paris, 1845, pp.565–587. În *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea. Serie Nouă*, vol. IV (1841-1846), București, Editura Academiei, 2007, p. 627–628 se face doar citarea titlului acestei lucrări, deși cuprinde o descriere foarte interesantă a Insulei Șerpilor (vol. I, p. 4–5) și alte referințe la colonii germane și ale unor grupuri de ruși (secta molocanilor) (p. 260–261), texte care ar fi trebuit traduse în limba română.

ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847, 1848, vol. I, Paris, 1854, lucrarea soțului ei, drept explicație la reproducerea baladei *Mama lui Ștefan cel Mare*, în limba franceză: „Cet acte héroïque est consacré dans la ballade la plus populaire des Moldaves. L’auteur, l’agha Assaki, en a bien voulu faire pour moi la traduction française que je donne ici [c’est nous qui soulignons, Z.M.]”²². Facem această semnalare și pentru că N.A. Ursu este autorul celor două ediții ale scrierilor lui Gheorghe Asachi: *Scrieri literare*, I–II, îngrijire și prefață ~, București, 1957 și *Opere*, I–II, îngrijire și introducere ~, București, 1973–1981.

LA DESCRIPTION DE LA BESSARABIE PAR XAVIER HOMMAIRE DE HELL (1858)

(Résumé)

Gh. Asachi a publié dans son *Almanah pentru învățătură și de petrecere*, Iași, 1858 un article écrit par le voyageur et le savant Xavier Hommaire de Hell qui donne une description détaillée des réalités de la Bessarabie. On a identifié en Gh. Asachi le traducteur du texte en roumain.

Cuvinte-cheie: Basarabia, călători, Xavier Hommaire de Hell, Gh. Asachi.

Mots-clés: Bessarabie, voyageurs, Xavier Hommaire de Hell, Gh. Asachi.

*Institutul de Studii Sud-Est Europene
București, Calea 13 Septembrie, nr.13*

²² Considerăm că această traducere în limba franceză de Gh. Asachi, publicată la Paris în 1854, ar fi trebuit menționată în articolul din DGLR. Ne propunem să o publicăm într-un alt articol. De asemenea, vom continua analiza scrierilor lui Hommaire de Hell.